

STORIA DELL'ARTE MEDIOEVALE (MINIATURA)

Prof.ssa Sonia Chiodo
Aa 2017-2018

3. La miniatura insulare fucina della decorazione libraria medioevale.
 - L'eredità tardoantica.
 - L'iniziale come luogo di incontro tra testo e decorazione.

LA TRADIZIONE ROMANA

Evangelario, Cambridge, (ante 596), Corpus Christi College, ms. 286

Cambridge, CCC, ms. 286, San
Luca e scene della sua vita

Cronografo di Filocalo del 354,
perduto e noto da una copia del
sec. XVII (Bib Vat., cod. Barb. Lat.
2154) a sua volta tratta da una
copia di epoca carolingia.
Raffigura Costanzo II, console,
nell'atto della dispensatio
(donazione di monete, uso
introdotto nel 329 circa)

L'eredità del mondo classico: la BIBBIA AMIATINA

CODICIBUS SACRIS HOSTILI CLADE PERVSIS
ESDRA DŌ FIRVENS HOC REPARAVIT QVVS

Vedi pagina seguente

Dalla Vita degli abati di Wearmouth e Jarrow di Beda il Venerabile

Biografia di Ceolfrid (642-716):

...bibliothecam utriusque monasterii,..., ipse non minori geminavit industria; ita ut tres pandectes novae translationis, ad unum vestustae traslationis quem de Roma attulerat, ipse super adiungeret; quorum unum senex Romam rediens secum inter alia pro munere sumpsit, duos utrique monasterio reliquit...

Iscrizione nel margine superiore del foglio con Esdra:

*Codicibus sacris hostili clade perustis
Esdra deo fervens hoc reparavit opus*

Codex Amiatinus, Firenze, Bibl. Laur, ms.
Amiatinus 1. , ff. V e 796v

Iscrizione sul f. 1v:

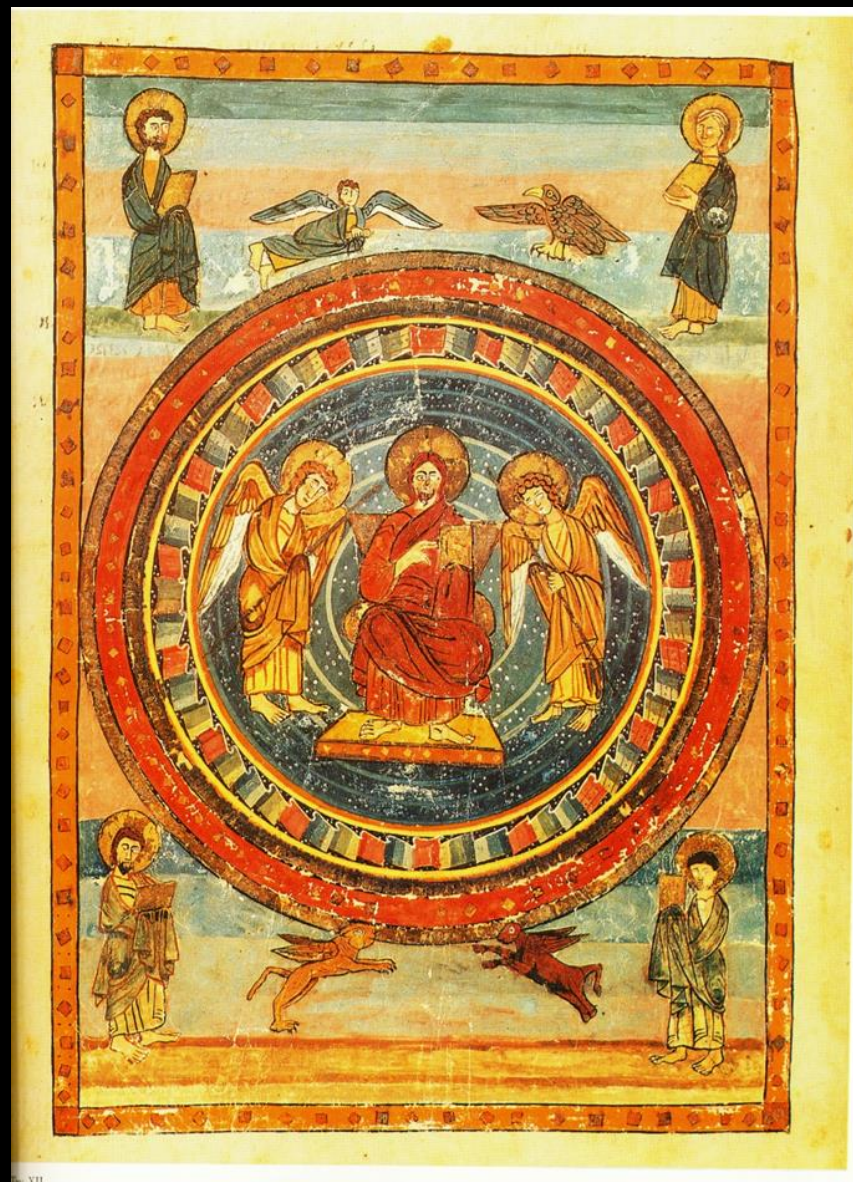
Cenobium ad eximii merito / Venerabile
saluxtoris / quem capit ecclesiae “ Dedicat alta
fides / Petrus Langobardorum /Extremis de
finib. Abbas / Devoti affectus/ Pignora mitto
mei / Meque meosqu.optans / Tanti inter
gaudia patris / in Caelis memorem / Semper
habere locum

Iscrizione riportata nella Vita di Ceolfrido
Abbate di Wearmouth (VIII sec.)

Cenobium ad eximii merito / Venerabile **Petri** /
quem capit ecclesiae “ Dedicat alta fides /
Ceolfridus Anglorum /Extremis de finib. Abbas
/ Devoti affectus/ Pignora mitto mei / Meque
meosqu.optans / Tanti inter gaudia patris / in
Caelis memorem / Semper habere locum

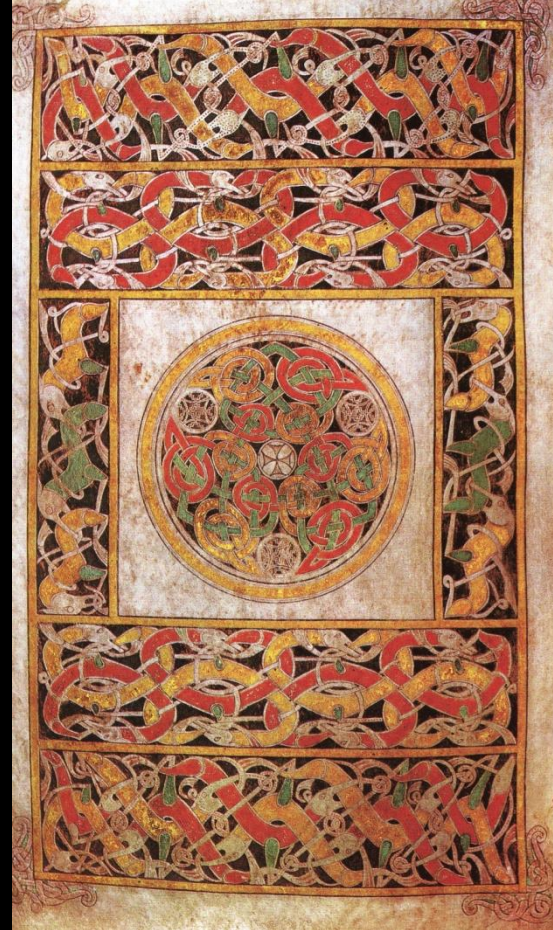
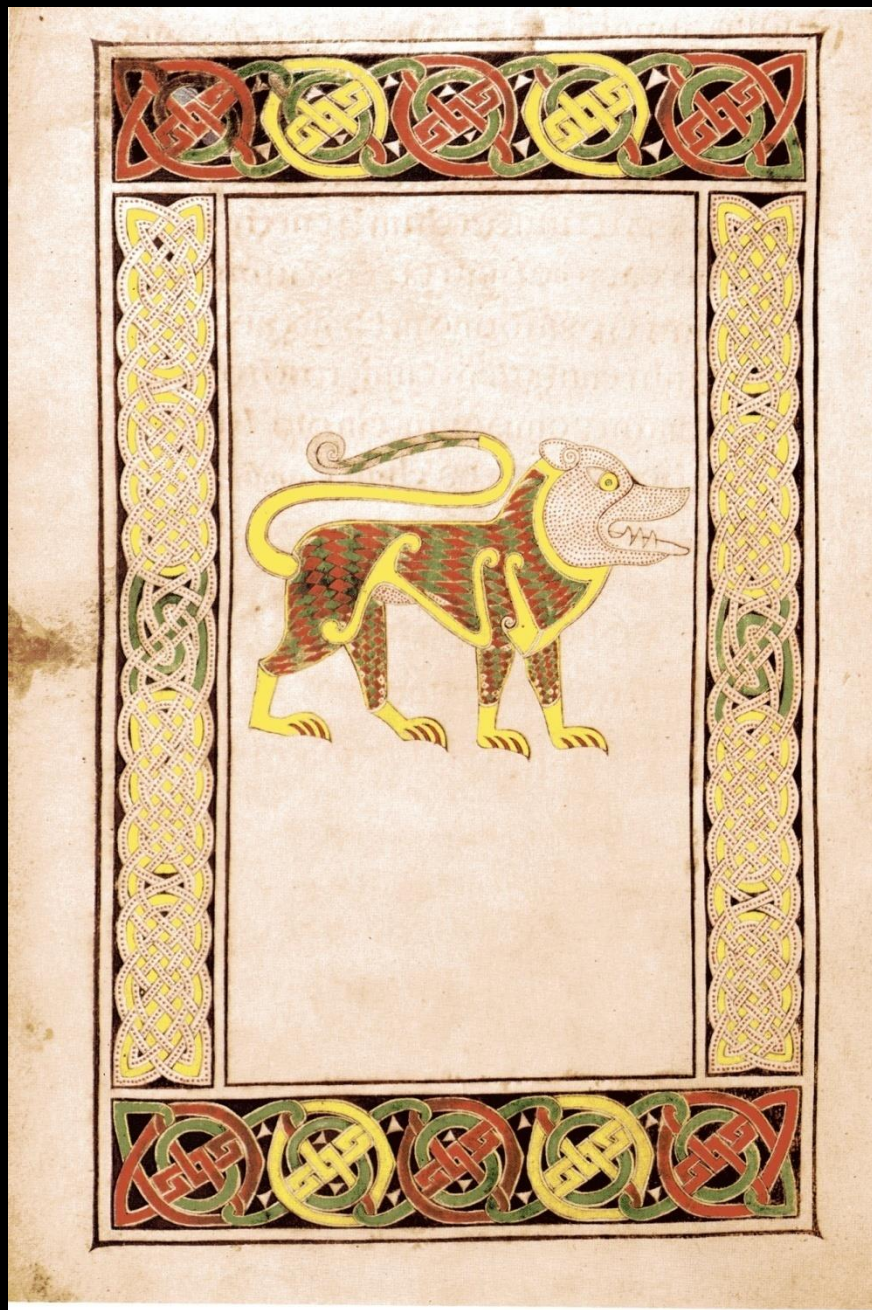
Itala di Quedlinburg, Berlino, Staatbibl. Ms. Theol. Lat. f.2 (Saul e Samuele) IV-V sec. Le quattro scene si riferiscono ai versetti 13-33 del I Libro di Samuele. Ciò implica che le raffigurazioni derivano da un ciclo molto ampio. (David fugge Saul nel deserto). Si conservano 5 fogli in tutto con 2 o 4 miniature.

Salterio, detto "Cathach di San Colomba (521-597)", Dublino, Royal Irish Accademy, (in realtà forse VII sec. Inizio)

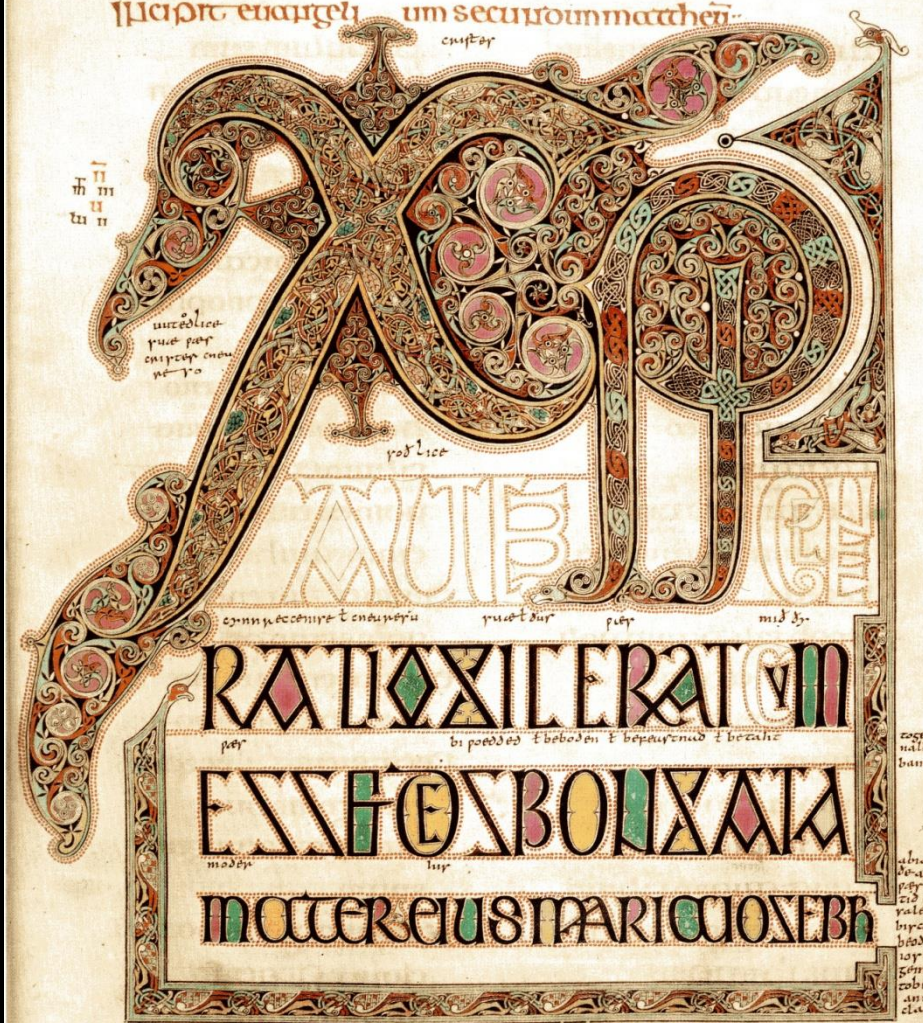
Book of Durrow, Dublino, Trinity College, ms. A.
IV, 5 o ms. 57, fol. 192v

Illustrazione relativa al Vangelo di Giovanni. In questo caso il leone è associato a Giovanni invece che a Marco, al quale è –al contrario– associato il simbolo dell’aquila.

Book of Durrow, Dublino, Trinity College, ms. A.
IV, 5 o ms. 57, fol, 89r

on ginned godspell of e matheus
Hic incipit euangeli um secundum mattheum

Vangelo di Lindisfarne, London, Brit. Libr., Cotton ms. Nero D IV

Nel Colophon sono ricordati Eadrift per la scrittura, Ethewald per la legatura (721-740ca), e l'anacoreta Billfrith per la decorazione di quest'ultima, 698 ca.

Vangelo di Lindisfarne, London,
Brit. Libr., Cotton ms. Nero D IV

Vangelo di Lindisfarne, London, Brit. Libr., Cotton ms. Nero D IV

Book of Kells

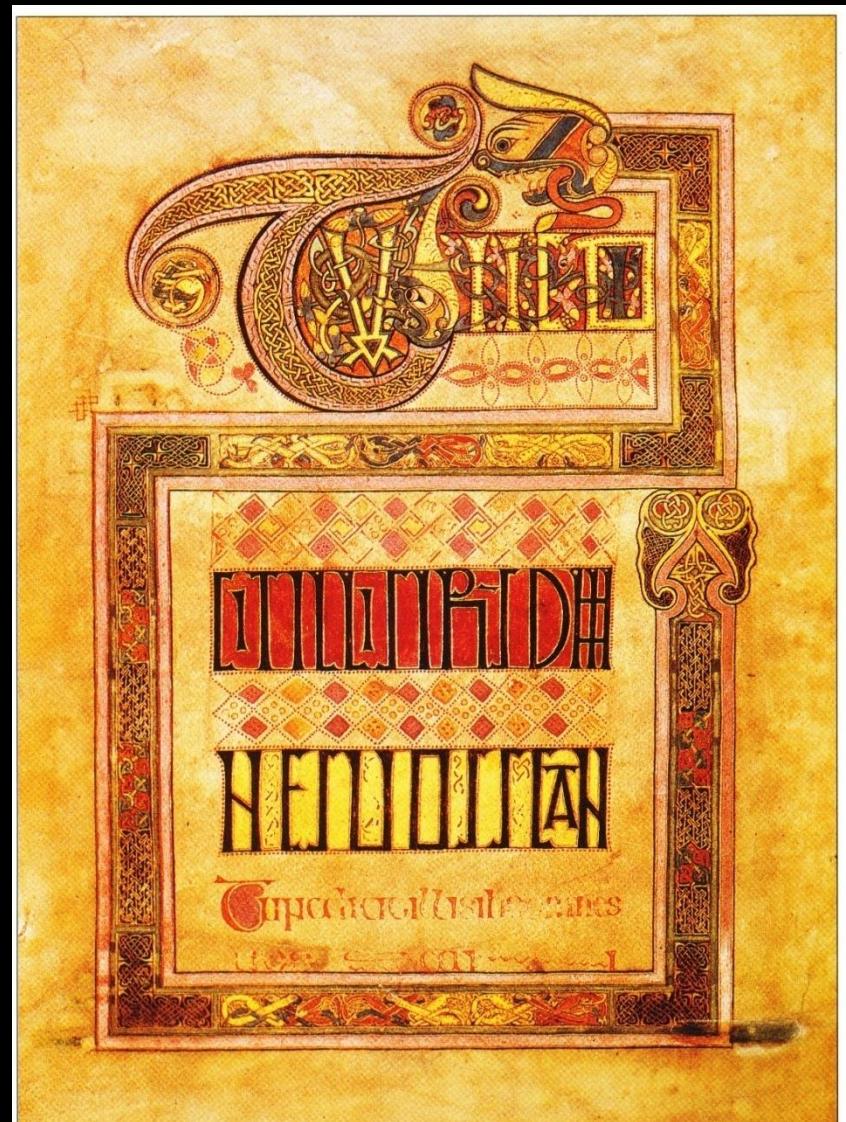
(800ca, proveniente da Iona) , f. 292, Incipit del Vangelo di Giovanni ("In principio erat Verbum...")

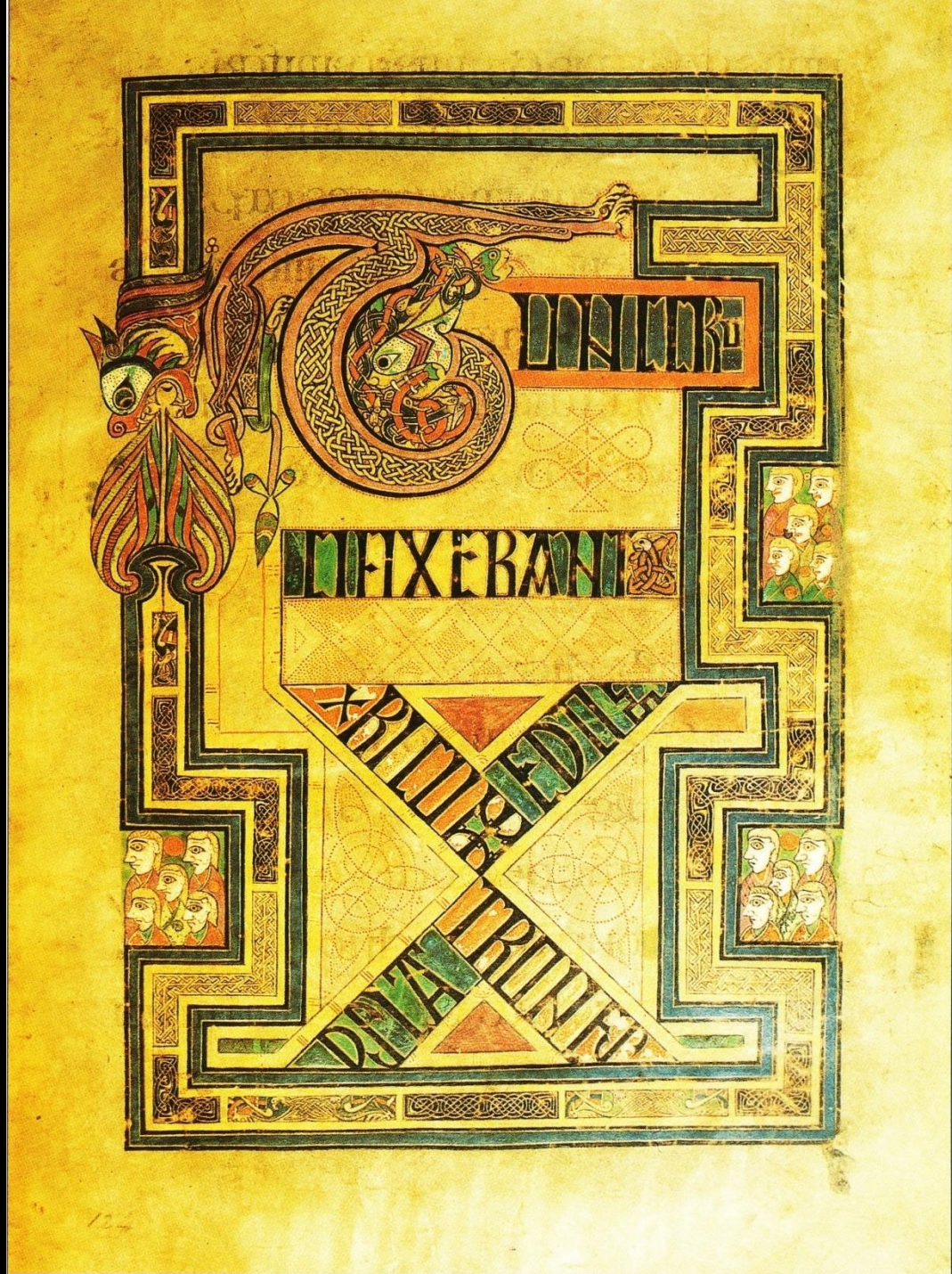

adoraveris coram me erunt tui comites
Respondens ih̄s dixit illi scriptum
est dñi nominatum adorabis & illi soli
seruies. **Q**uidam illum iherusa-
lem & fecerunt eum supra pinnaculum tem-
pli & dixit illi si plus dies mittere-
t hinc deorsum scriptum est eum quod
angelis suis mandauit dñe uocatus se
uente te quia in manibus tuis tolle hunc
te ne forte oppellat te lapis de mpe-
dem tuum. **R**espondens ih̄s ait
illi dicitur est non temptabis dñm
dñi tuum. **C**onsummata est tempta-
tio eius & diabolus recessit ab illo
usque ad tempus.
Regresus est ih̄s in uirgine sp̄s
in galileam & fama exit in uniuersa

Book of Kells, Dublino, Trinity College, ms. 58
Tavola dei Canoni; pagina di testo

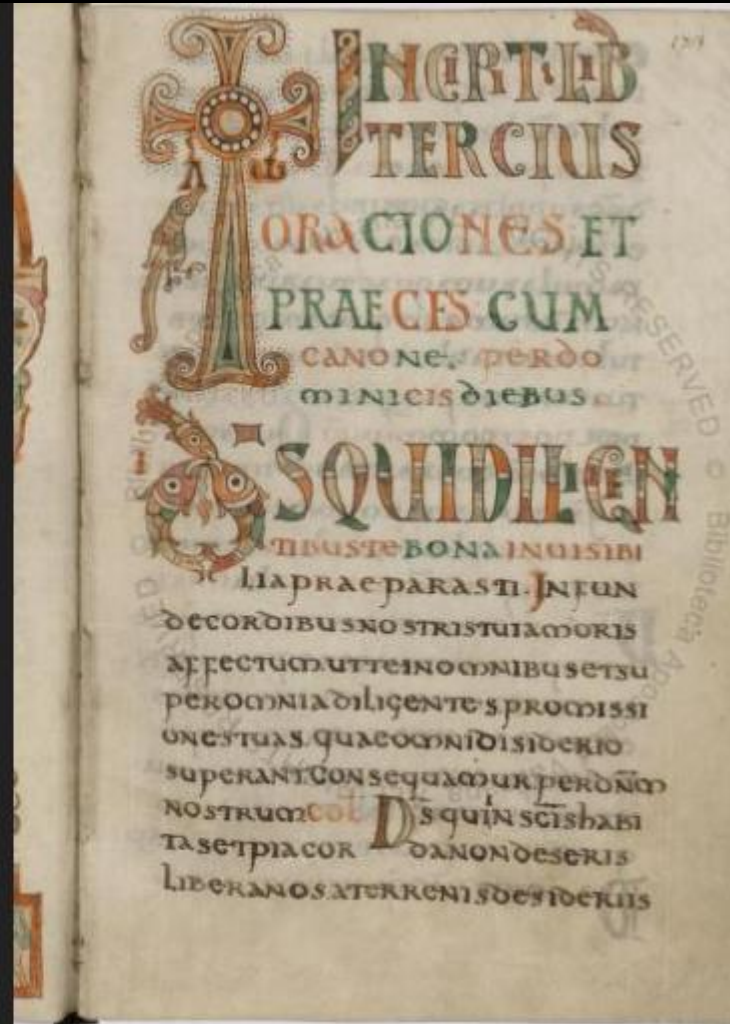
Book of Kells, f. 114r Cristo nell'orto degli ulivi. Testo: "Et ymno dicto exierunt in monte oliueti" (Matteo, 26.31)
f. 114v: Matteo 26, 32

Book of Kells, f. 124, Matteo, 27.38
"Tunc crucifixerant Xri cum eo duos
latrones" Era prevista la Crocifissione
al f. 123v.

Elementi insulari e modelli antichi
nella miniatura merovingica e in
quella carolingia

SACRAMENTARIO Gelasiano (dal nome del papa – Gelasio I, V sec.- cui si attribuisce la sua stesura), Città del Vaticano, Bibl. Vat. Ms Reginense latino 316
Scrittorio franco-settentrionale, VIII sec).

suppliciter exoritur. ut
unicentur pluribus. hodie
die. cum nix carner subtrientia in templo.
parentatur. hinc nos faciat purgatur tibi
mentibus parentatur. **SERA**
Exaudi dñe. preter nra. ut digna sine munera
q. oculis tue maiestatis offeram. subridium
nob. tue pietatis inpende dñm.
Quicquid in carnalibus uerbi in te nra noua
mentis nra. oculis lux tue claritatis infulsit
uidim. uirtutibus dñi cognurim. phunc in
uitibilium amore. respiciamus. p. quem **p. com.**
Quicquid dñi. ut raris rca. mirabilia. q. prepa
rationis nra. munimine contullisti. inter
ce. demit. beata. rem. p. uir. gine. mada. & p. ter. dit.
nob. remedium. et te faciat. & p. tu. x. p. **SERA**
Per pice. in nob. dñe. gratia. tua. qui. lusi. syme. om.
expectationem. implisti. ut. ill. mor. te. non.
uidit. tu. & nor. uita. ob. tene. amur. & in. comp.
XXXIII. NON FEBR. NAT. SCS. AGATHÆ.
ndulerunt. nob. dñe. beate. agathe. mar
tir. tue. implor. q. tibi. gnet. ex. te. rit.
uirtute. mar. tir. t. or. mēto. car. n. x. x. p.
s. qui. in. ce. ter. pot. ent. is. tue.
miraculo. & iam. in. te. x. p. x. g. e. l.
uictoria. mar. tir. t. contullisti. Conced.
p. p. tit. uir. uirt. nata. lica. col. im. p. e. ur.
ad. te. ex. em. p. e. x. e. d. i. o. m. u. r. **SERA**
Fiant. dñe. tu. o. g. r. e. x. a. con. p. e. t. u. i. ma.
nent. suppliciter. p. e. c. c. e. t. i. e. R. u. i. n. e.

42.
dñe. mont. t. x. x. t. r. n. i. n. e. r. u. a. q. u. e. q. n. o. m. i. n. a. t. i. n.
g. o. l. i. t. a. d. r. i. g. n. e. m. u. r. i. n. d. i. c. i. u. r. a. u. t. e. n. i. m. p. p. i. e. e. l. e. x. h. y. e. l.
e. t. s. i. m. i. l. i. t. u. d. o. u. l. t. u. r. e. o. r. u. p. a. c. i. e. r. h. o. m. i. n. i. b. u. s. e. p. a.
c. i. e. r. l. i. o. n. i. t. a. d. x. e. n. t. i. l. l. u. r. & p. a. c. i. e. r. u. s. u. l. i. & p. a. c. i. e. r.
a. q. u. i. l. e. a. r. i. m. i. t. e. n. t. i. l. l. u. r. h. u. q. u. e. t. u. o. r. h. a. e. t. p. i. g. u. n. t.
h. a. b. e. n. e. r. e. e. u. a. n. g. e. l. i. s. t. a. r. e. r. e. n. d. u. b. i. u. e. S. e. d. n. o. m. i. n. a.
e. o. r. u. q. u. e. u. a. n. g. e. l. i. x. r. e. n. p. r. e. r. h. e. r. r. u. n. t. **M. A. T. H. E. U. S.**
M. A. R. C. U. S. L. U. C. A. S. J. O. H. A. N. N. E. S. D. I. E. D. I. C. E. D. N. S. U. O. B. E. I.
E. T. L. E. G. I. T. I. N. C. I. U. S. U. S. S. E. D. M. A. T. H. E. U. S. Q. I. P. S. E.
E. N. I. S. A. L. U. T. U. M. P. A. T. I. T. P. O. P. U. L. U. M. U. I. A. P. E. T. E. C. A. T. I. T. E. O. R. U. M. D. E. I. N.
D. E. A. D. M. I. S. S. E. S. E. N. T. E. C. U. S. I. L. E. N. T. I. O. A. U. D. I. E. N. T. I. S.
I. N. T. E. N. T. I. A. T. I. T. A. C. T. A. T. P. O. T. H. I. S. U. E. R. B. I. S.
I. n. k. m. i. n. e. d. e. h. u. i. t. u. r. e. r. o. u. o. s. t. e. n. a. m. u. r.
e. x. p. a. n. d. i. u. o. b. q. u. a. m. n. o. t. i. o. n. e. m. & q. u. a. m.
p. i. e. u. s. e. m. u. n. i. u. r. q. u. i. t. i. n. t. e. c. o. n. a. r. n. a. t.
e. t. q. u. e. r. e. m. a. t. h. e. u. s. i. n. r. e. p. i. e. u. r. e. h. o. m. i. n. i. b.
h. a. b. e. r. e. q. u. i. n. o. t. i. o. s. i. o. n. i. h. i. l. a. c. i. u. t. a. g. i. t. n. i. s.
n. o. t. i. u. r. a. t. e. m. r. e. l. u. x. i. o. n. i. s. p. l. e. n. o. r. d. i. n. e.
g. e. n. e. r. a. t. i. o. n. i. s. d. i. c. i. t. u. r. S. i. c. e. n. i. m. c. o. e. p. i. t.
L. I. B. R. E. g. e. n. e. r. a. t. i. o. n. i. s. i. h. u. x. p. i. p. i. l. o. d. e. u. d. i. p. l. i.
A. b. r. a. h. a. m. u. i. d. e. r. e. q. u. i. x. n. o. n. i. n. m. e. n. t. o. h. o. m. i. n. i. b.
a. d. s. i. g. n. a. t. a. p. r. o. n. a. e. q. u. e. n. d. o. a. d. h. o. m. i. n. i. b.
n. o. t. i. u. r. a. t. i. u. i. n. t. u. c. o. n. p. r. e. h. e. n. d. i. t. N. e. e. i. n.
m. e. n. t. o. u. i. d. i. x. i. m. h. u. i. c. m. i. r. a. c. u. n. o. a. d. r. i. g. n. a. t. e.
m. a. t. h. e. u. s. p. r. o. n. a. **D. I. E. D. I. A. C. O. N. D. N. S. U. O. B. E. I.**
E. T. L. E. G. I. T. I. N. C. I. U. S. U. S. S. E. D. M. A. T. H. E. U. S. Q. I. P. S. E.
M. S. D. I. L. E. G. I. T. I. N. C. I. U. S. U. S. S. E. D. M. A. T. H. E. U. S. Q. I. P. S. E.
A. U. D. I. E. N. T. I. S. I. N. T. E. N. T. I. A. T. I. T. A. C. T. A. T. P. O. T. H. I. S. U. E. R. B. I. S.
A. R. C. U. S. e. u. a. n. g. e. l. i. s. t. a. l. a. m. i. r. c. e. n. t. i. p. i. e. u. r.
a. s. o. l. u. d. i. n. e. i. n. c. i. p. i. t. d. i. c. e. n. t.
M. O. X. E. L. A. M. A. N. T. I. T. I. N. D. E. R. E. T. O.

Sacramentario di Gellone, Parigi, Bibl. Nat. Ms lat 12048, c. 143v 790 ca. Donato nell'804 all'abbazia di Gellone fondata in quell'anno da San Guglielmo di Gellone, nipote di Carlo Martello. Il testo è quello del Sacramentario gelasiano

Sacramentario di [Gellone](#), Parigi, Bibl. Nat.
 Ms lat 12048, c. 143v
 790 ca. Donato nell'804 all'abbazia di
 Gellone fondata in quell'anno da San
 Guglielmo di Gellone, nipote di Carlo
 Martello.

cat. 7 f. 143v

Salterio, Amiens, Bibl. Mun. Ms.18 ([Corbie](#), inizio IX sec.)

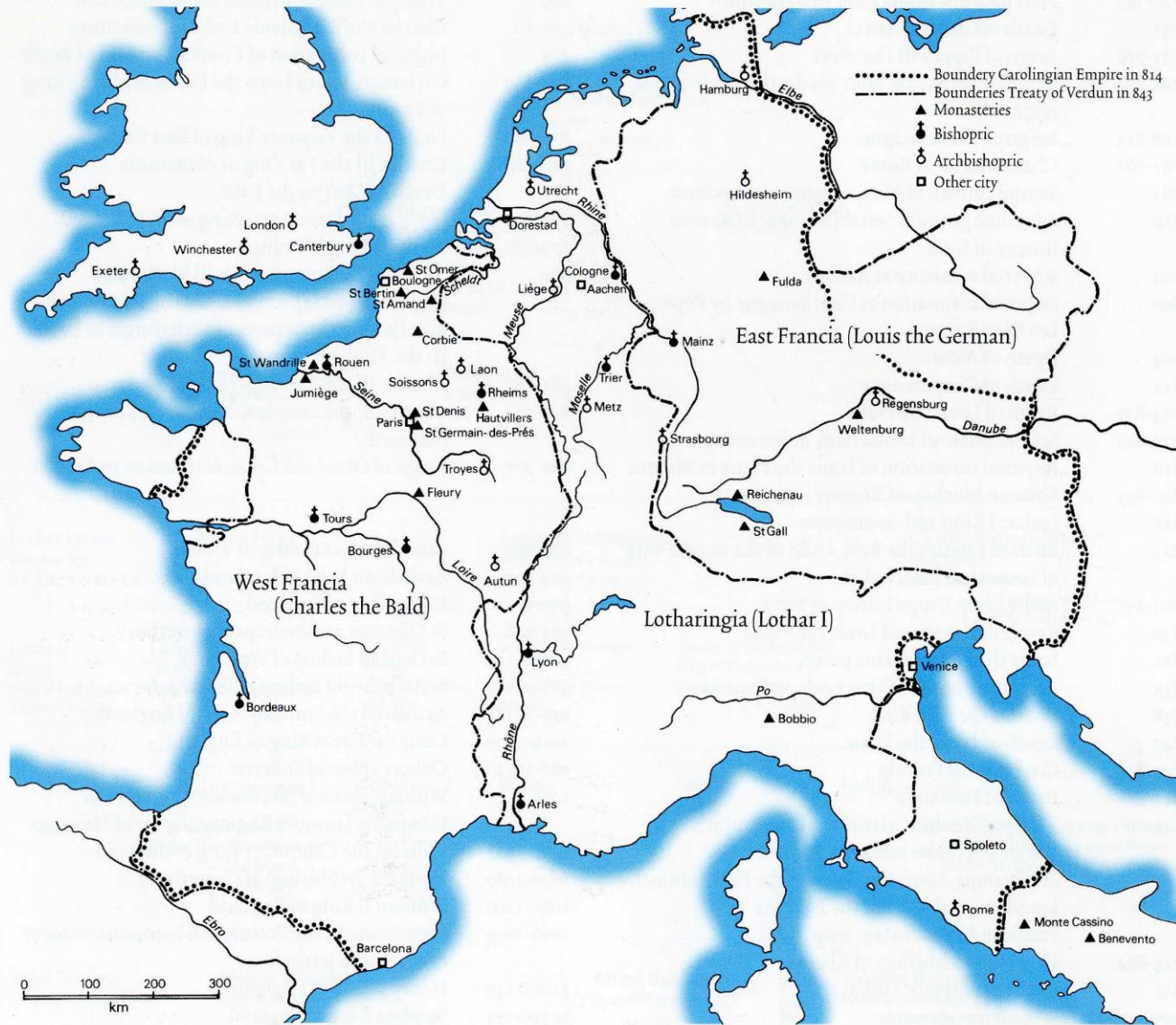
b;

ADUCERE. KU

e

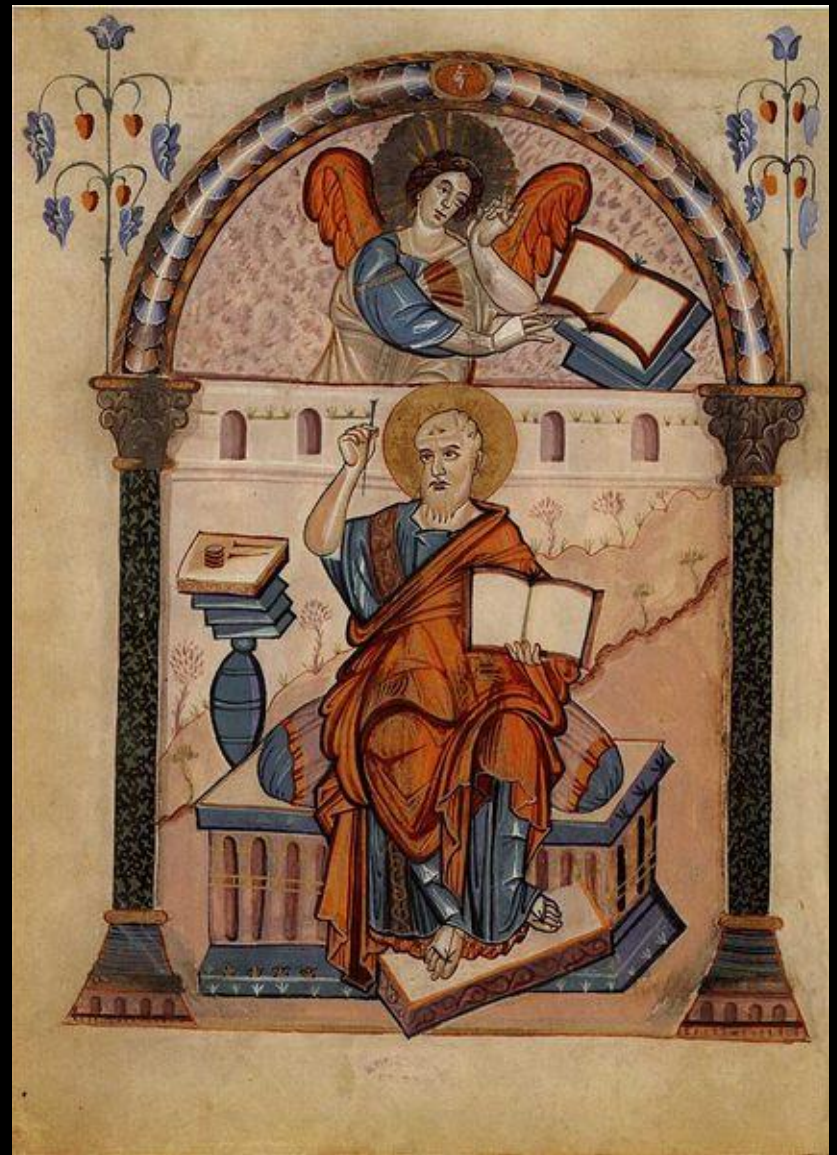
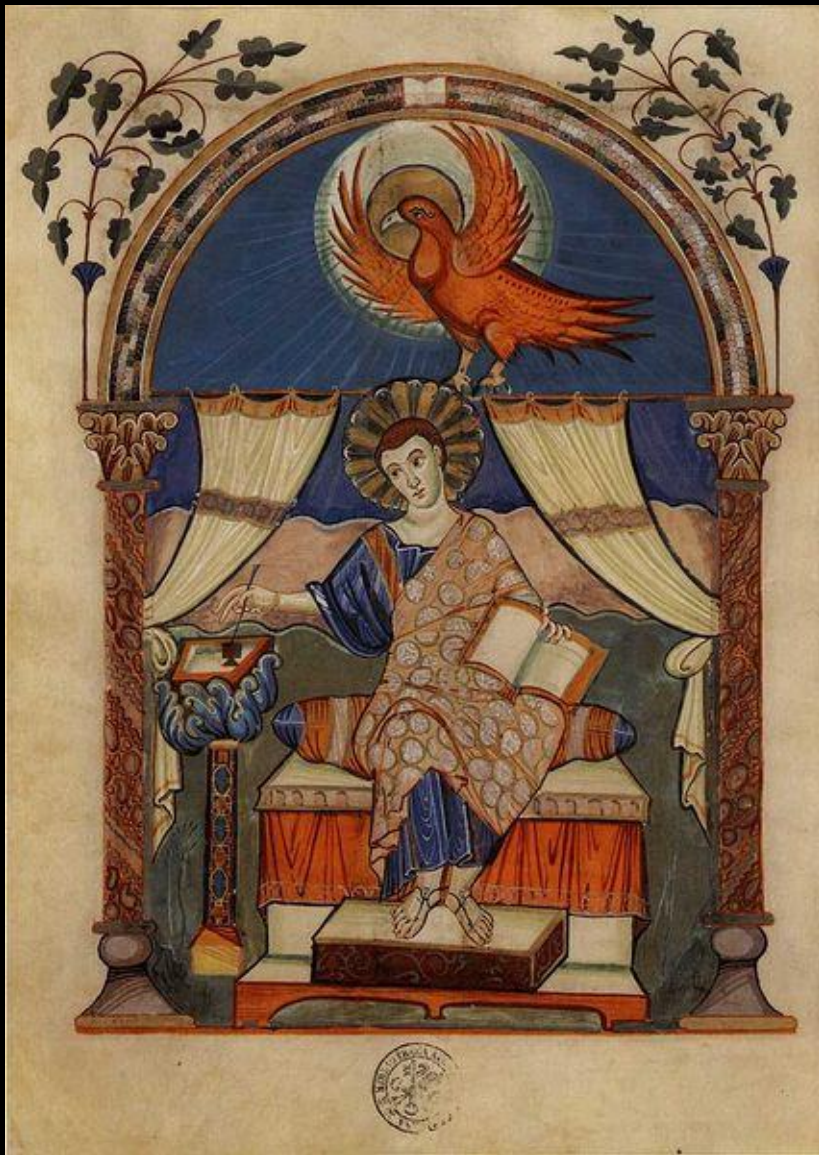
nificat animam

Evangelistario di Godescalco, Parigi, Bibl. Nat. Ms. lat. Nouv. Acq. 1203, ff. 1v
fu commissionato da Carlo Magno e sua moglie Ildegarda a Godescalco. I
riferimenti a una visita a Roma e al battesimo di Pipino, figlio di Carlo, consentono
di datare l'opera al 781.

"Vangeli di Ada"

Codice Aureo di Lorsch: Alba Julia (Romania)- Città del Vaticano, Bibl. Vat. Pal. Lat. 50

San Giovanni e San Matteo

Il testo che sovrasta l'illustrazione: «In vigilia natalis», rimanda alla pericope della vigilia di Natale, che inizia con Matteo 1, 18, «In illo tempore», nella pagina di fronte

Riferimento al Salmo 41 (42) recitato
nella liturgia del battesimo.

...

*2 Come la cerva anela ai corsi d'acqua,
così l'anima mia anela a te, o Dio.*

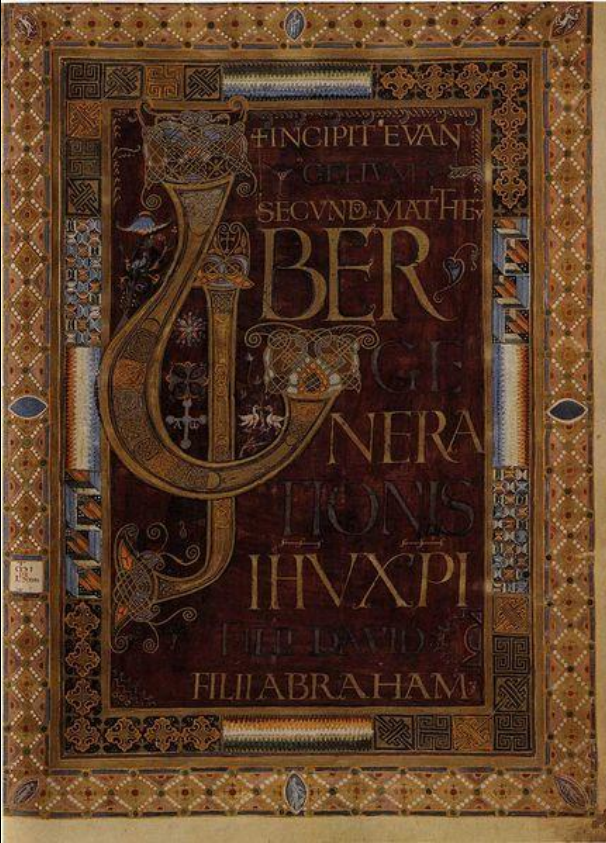
*3 L'anima mia ha sete di Dio, del Dio vivente:
quando verrò e vedrò il volto di Dio?*

Book of Kells , f. 292,

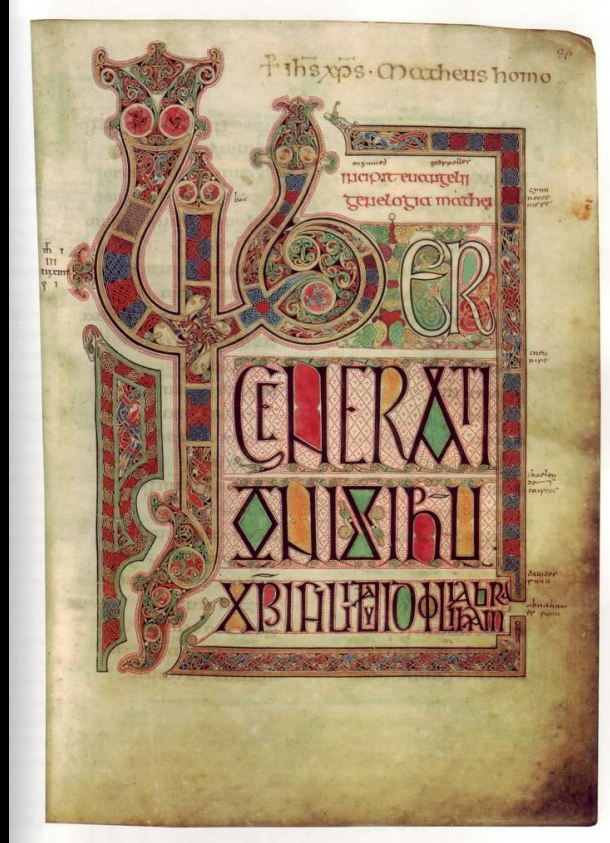

Evangeliaro di Godescalco, Paris, BN, Ms. lat. Nouv. Acq. 1203

Idem, Incipit
Vangelo di Matteo

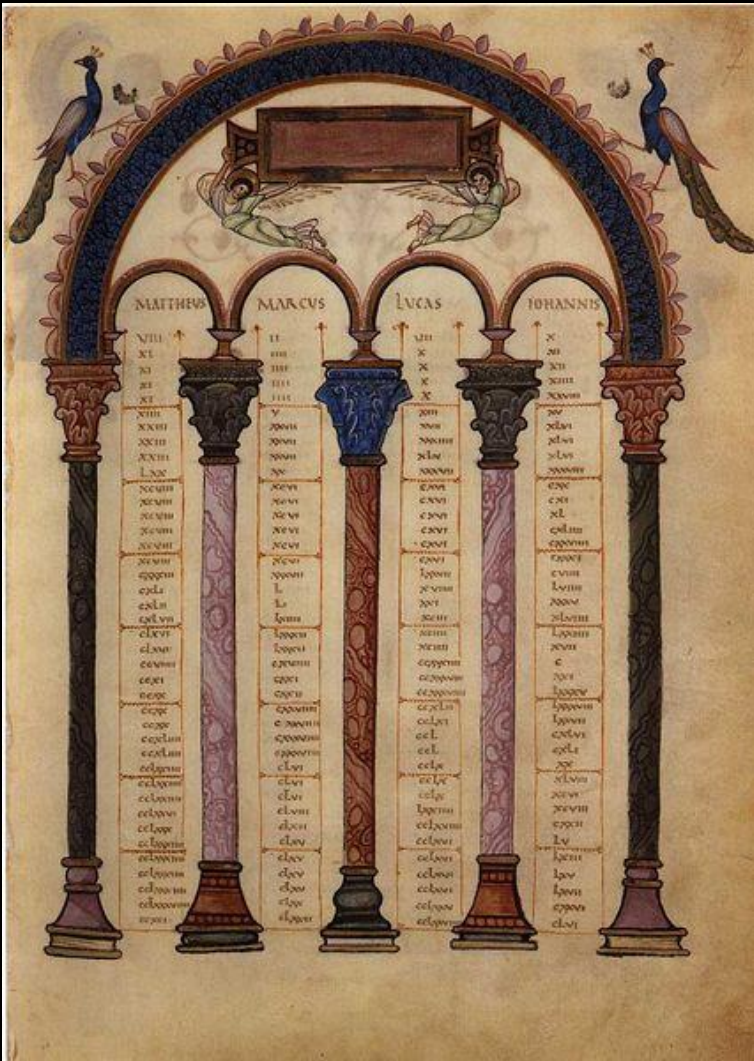

Evangelario di
Lindisfarne

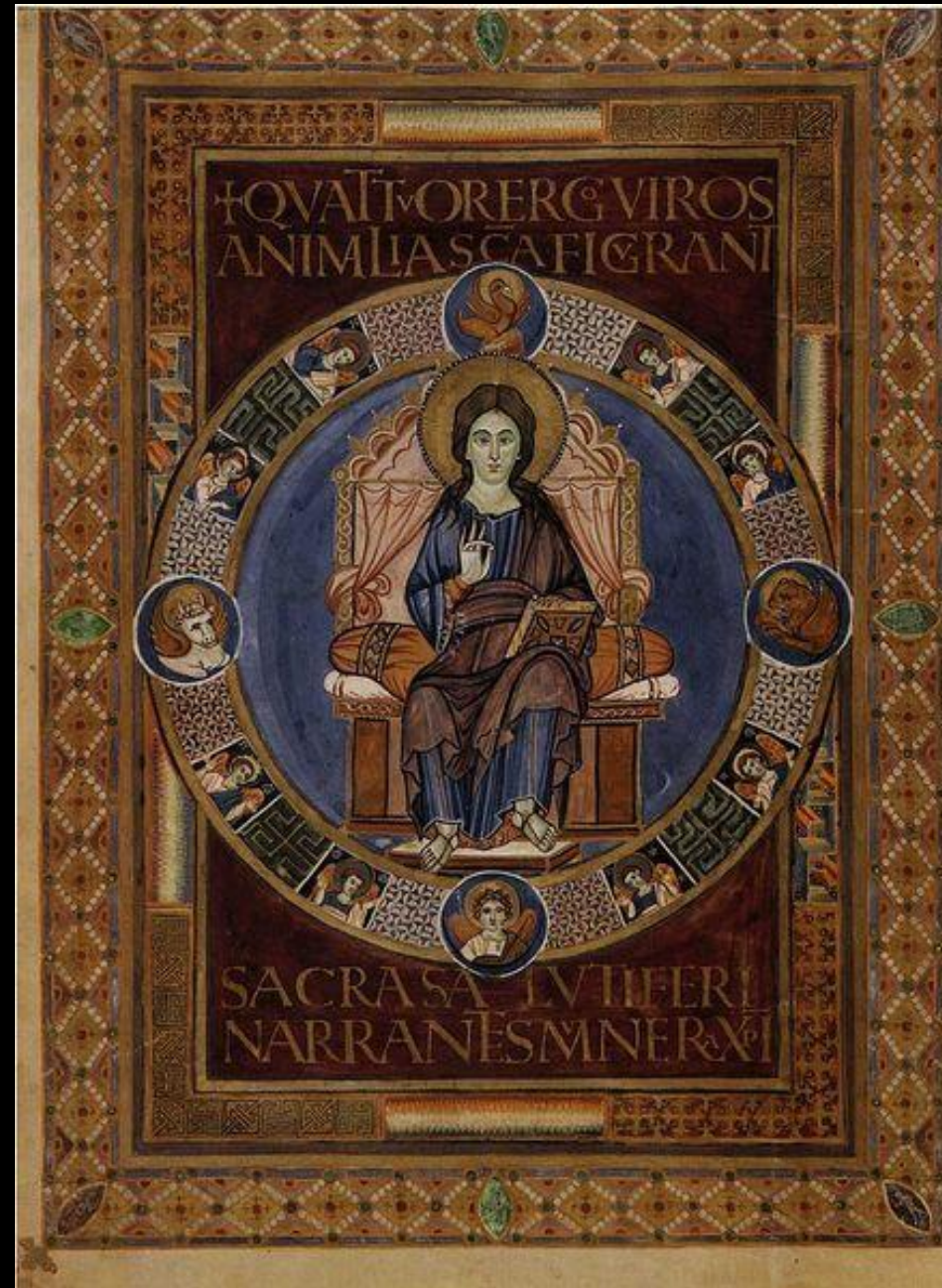
Evangelario di Kells

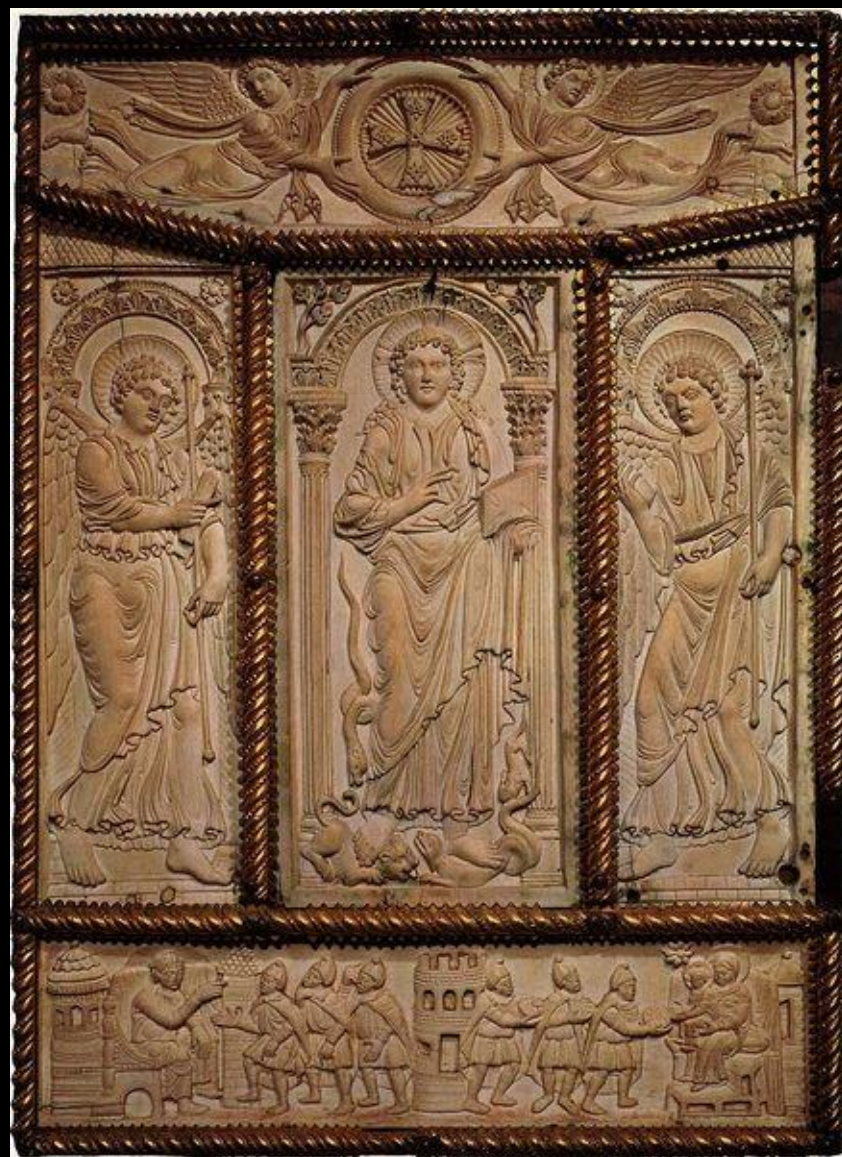
La rinascenza carolingia

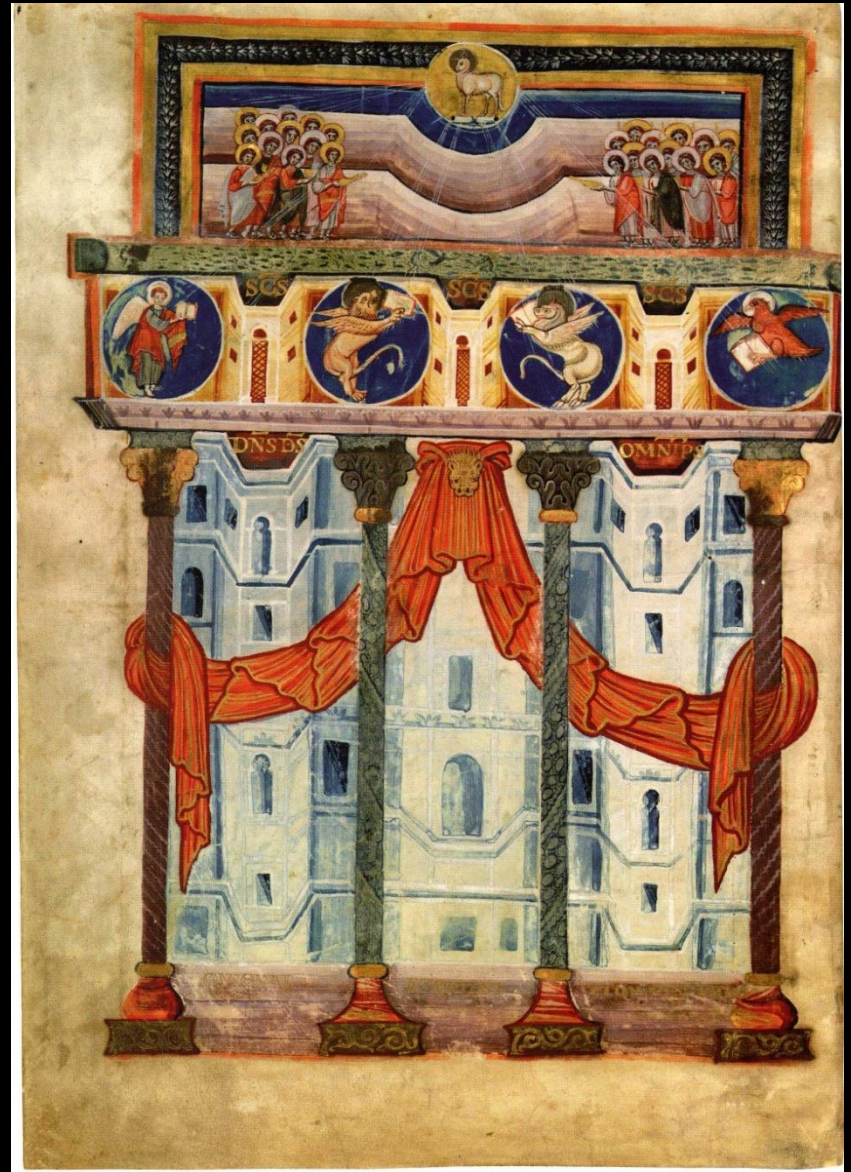
"Vangeli di Ada"

Codice Aureo di Lorsch: Alba Julia
(Romania)- Città del Vaticano, Bibl. Vat.
Pal. Lat. 50

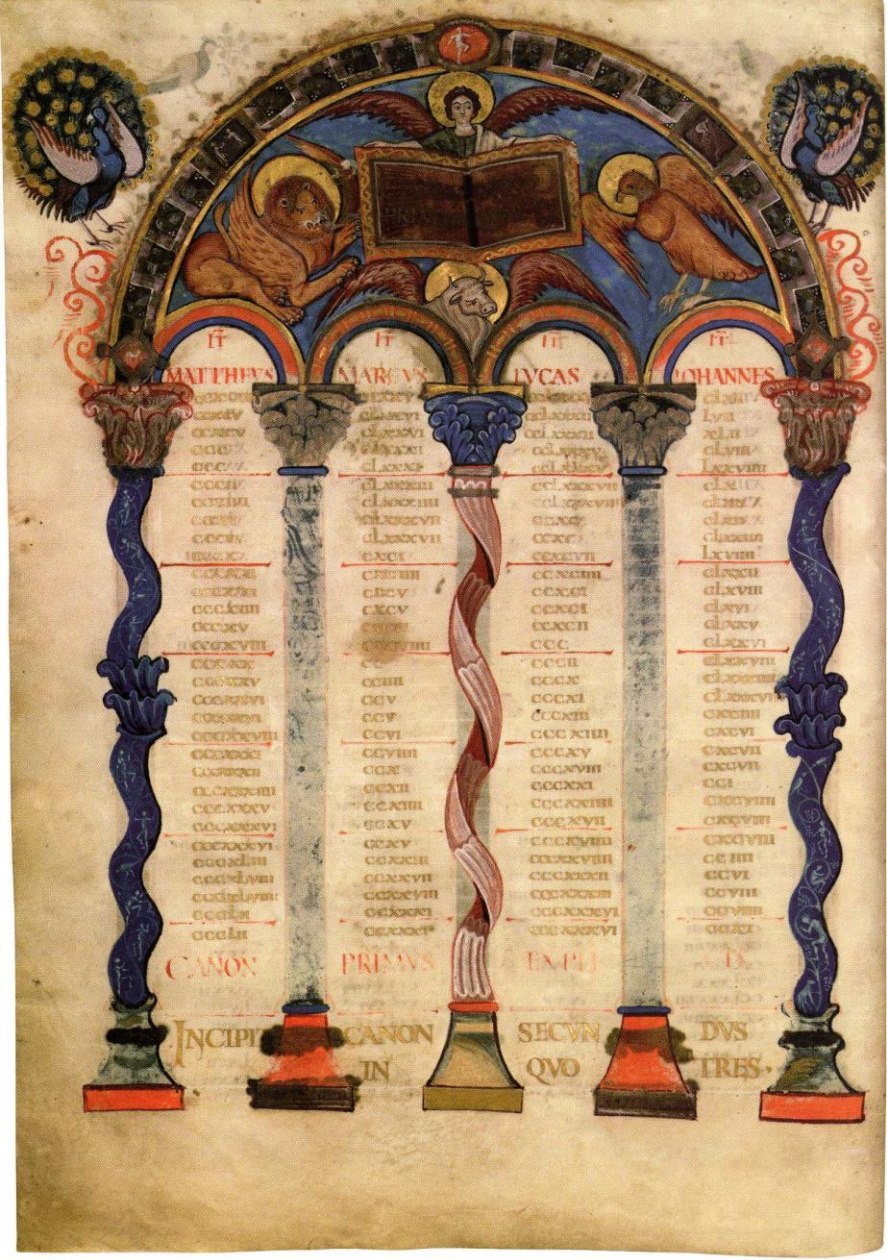

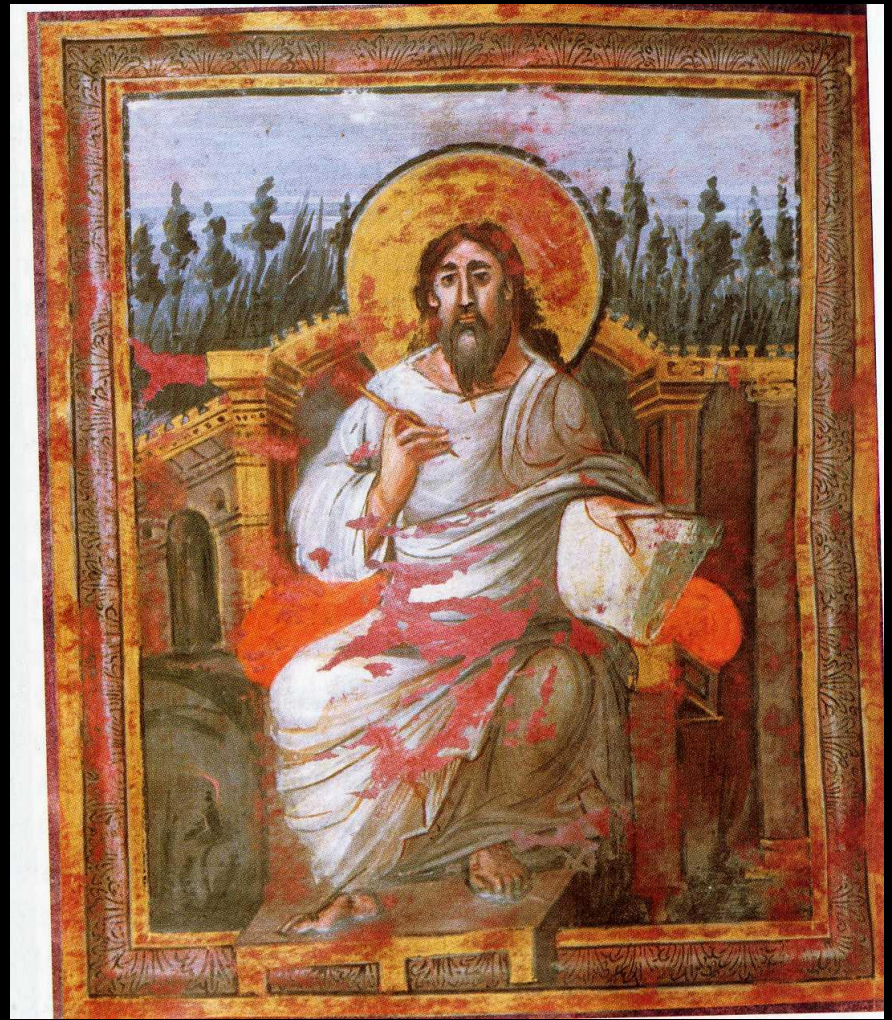

Evangelario di Lorsch, coperta (Londra, Victoria and Albert Museum; Città del Vaticano)

"gruppo di Ada": Evangelario di Treviri, Parigi, Bibl. Nat. Ms.lat. 8850
Donato da Ludovico il Pio (?) a Saint Medard de Soisson

Vangeli dell'Incoronazione
Vienna, Weltliche Schatzkammer, ff. 15, 178v

LETTRISTISESANIMA
ETQUARECONTUR

BASME
S PERAINDOQNMADHUC

CONFITEBORILLI SALU
TAREUULTUSMEIETDSMS;

PSALMUS

DAUID

CAMEDET
RNECAUSAMMEAM
NTENONSCA ABHOMI
IQUOETDOLOSOFRU

EMITTELUCEMIUAMETUERI
TATEMIUAM IPSAMEDU
XERUNTEIADDEXERIN
MONTEMSCMTUUM ETIN
TABERNACULATUA

CONFITEBOR TIBI INCI
THARADSDS MEUS
QUARETRISTISESANIMA
MEIETQUARECONTUR
BASME

UESDSFORTITUDO
QUAREMEREPULIS
QUARETRISTISINCEDO
ADPELLICITMEINIMICUS

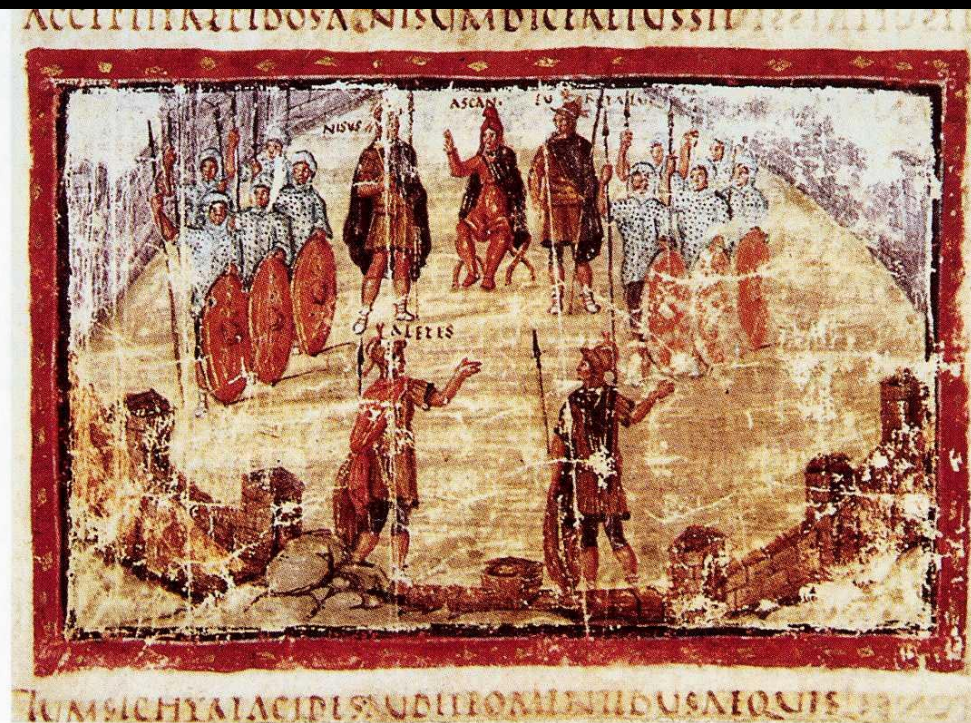
ETINTROIBOADALTARIDI
ADDMQUILAETIFICAT
IUCENTUTEMMEAM

S PERAINDOQNMADHUC
CONFITEBORILLI SALU
TAREUULTUSMEIETDSMS;

Salterio di Utrecht, Utrecht,
Universiteitsbibliotheek,
Ms. Bibl. Rhenotraiectinae
I, No. 32, fol. 25r

f. 73v

DIXIT INSIPENS
 INCORDISUO
 NON FIDUS
 ORA PTIS UNTHAB
 ONIKABILISACTI
 SUNT IN STVDIISUIS
 NONIST QUI FACIAT BO
 NUMNONISTUSQUI
 ADUNUM
 ONSDCAELOPROSTEX
 ITSUPERILIOSHOMI
 NUM UTUIDIATSIST
 INTILICINSACTRE
 QUIRENSDM
 ONSDICENAUERUNT
 SIMULINUTILESACTI
 SUNT NONISTQUIFA

CIATRONUMNONIST
 USQUEADUNUM
 SIPULCHRUMPATENS
 ISTCUTTURIORUM
 LINGUISSUISDOLOSE
 ACIBANTUINENUM
 ASPIDUMSUBLABIS
 IORUM
 IORUMOSMALEDICTI
 ONHITAMARITUDINE
 PLINUMEST VELOCES
 TIDISTORUMADISSUN
 DENDUMSANGUINI
 CONTRICIOSTINILICI
 TASIINUISTORUM
 ETUIAMFACISNONCOG
 NOVERUNT NONIST

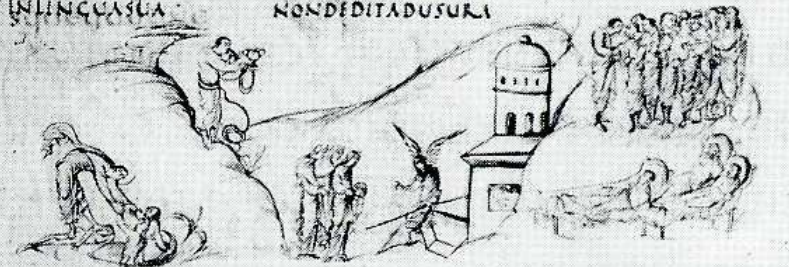
TIMORDIANTI OCULOS
 EORUM
 ONNICOCNOSCINT
 ONISQUIOPERANTUR
 INIQUITATIM QUIDE
 UORANTPUBEMIAM
 SICUTISCAMPANIS
 ONINOKINNOCAUSI
 ILICTREPIDAUIRUNT
 TIMOREUBINONTRAT
 TIMOR
 QMD SINCENTRATIONE
 IUSTAIST CONSILIUM
 INOPISCONSIDISTIS
 QMDNOSPSTIUS EST
 QUIDABITINSIONSAIU
 TARISSRAHEL COAUIR

DNE QUI HABITA
 BITINTABERNA
 CULO TUO AUTQUIS
 RIQUIESCIT INMONTE
 SCOTEO
 QUI INCAIDITURSINI
 MACULA ITOPERATUR
 IUSTITIAM
 QUI LOQUITUR VERITA
 TIMINCORDISUO
 QUINONECITDOLU
 VINLINGUASUA

PSALOMUS
 NICHITRAXIMOSUO
 MALUM ITOTROBRIU
 NONACCIPITADUER
 SUSRAXIMOSSUOS
 ADNIHILUMDEDUCTUS
 ESTINCONSPICUUS
 MALICINUS TIMEN
 TIS AUTINDNMELORIFICAT
 QUIURATRAXIMO
 SUOITNONDECEIT
 QUIPECUNIAMISCA
 NONDEDITADUSURA

CVLTO
 ETMUNERASUTER
 INNOCENTIS
 NONACCIPIT
 QUI FACITHATC NON
 REBUSSTURICAT ZA
 TERNUM

Salterio di Utrecht, salmi 13, 14, 15 (ff. 7v-8)

D N IN FINEM
 EXIT IN SITI
 ens in corde suo
 non est de corrupta sunt
 & habominabiles facti sunt
 in uoluntatibus suis
 Non est quis faciat bonum
 non est usque ad unum
 Dñs de celo prospexit super
 filios hominum: ut uide
 at si est intellegens aut
 requirens dñm
 Omnes declina uerunt
 simul in uelut facti sunt
 non est quis faciat bonum
 non est usque ad unum
 Sepulchrum patens est

PSALMVS
 quitur eorum. linguis suis
 dolose agebant. ueneni
 aspidum sub labiis eorum.
 Quorum os maledictione
 & amaritudine plenum
 est. ueloces pedes eorum
 a deffidendum sanguine.
 Contertio & infelicitas in
 uis eorum. & uiam pacis
 non cognouerunt
 Non est timor di ante oca
 los eorum nonne cogno
 scent omnes qui operant
 iniquitatem.
 Qui deuorant plebē meam
 sicut escam patris dñi non

DAUID XIII.
 inuocauerunt. illic trepidā
 uerunt timore. ubi noi
 erat timor
 Quo di in generatione iusta
 est. consilium in opis con
 fudisti. quia di spes eius est.
 Quis dabit exsion salutare
 israel. dum auerterit dñs
 captiuitatem plebis iug
 Laetetur iacob & exultet
 issael

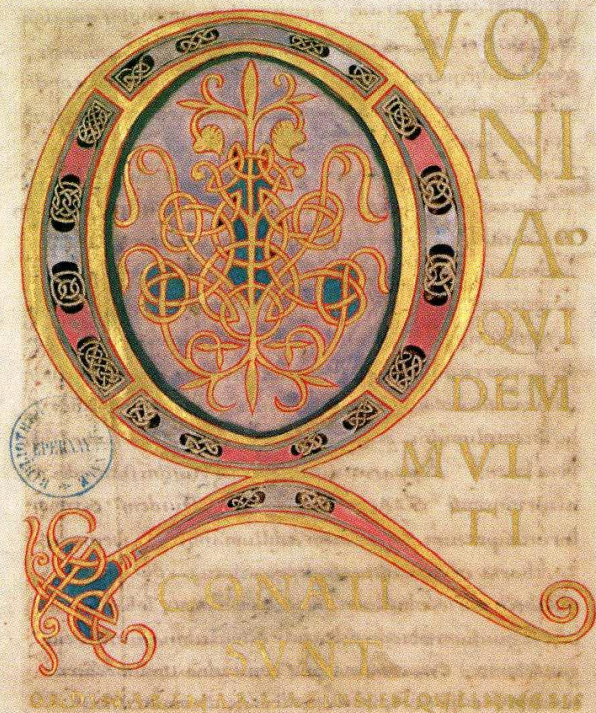

PSALMVS
D NEQUIS HABITA
 bit in tabernaculo
 tuo. aut quis requiescat in
 monte scō tuo
 Qui ingreditur sine macula
 & opera tur iustitiam
 Qui loquitur ueritatem in
 corde suo. & non egit doli
 in lingua sua
 Nō fecit proximo suo mali.
 & obprobrium non accepit

DAUID
 Aduersus proximum suū.
 Ad nihilum deductus est
 in conspectu eius maligni.
 timentes autem dñm
 magnificat
 Qui iurat proximo suo &
 non decipit eū. qui pec
 cuniam suam non dedit
 ad usuram. & munera
 super innocentes non
 accepit

XIII.
 Quis facit hoc non com mo
 uebitur in eternum

Vangeli di Ebbone, San Luca, f. 90v
Ebbone, vescovo di Reims tra l'816 e l'835 e tra l'840 e l'841

L'iniziale istoriata

Sacramentario di Drogone
Paris, BN lat 9428, ff. 71v, 90